

Rózsa T. Endre

HONSZERETET, POLITIKA, ERKÖLCS

A kilencvenes évek közepén – bő fél évtizeddel a rendszerváltozás után – hosszabb életútinterjút készítettem Köpeczi Béla akadémikussal. Túljárta akkor már a hetvenen. Köpeczi kezdeményezte a rádiós beszélgetést, a titkárnőjével hívatott fel telefonon. Viszonylag közletről ismertem, valamikor tanárom volt néhány szemeszteren át az ELTE Bölcsészkar francia tanszékén. Jól emlékeztem színtelen előadásaira s a nyolc-tíz hallgatója körében tartott speciálkollégiumaira. Néha megpendített e zártabb körben valamilyen „érdekességet”. Szóba hozta például a nevesebb francia egzisztencialista írók és gondolkodók munkáit vagy a '68-as diáklázadást követő újbaloldali mozgalmakat. Mint elkötelezett ideológus, mondandóját erős kritikai éllel fogalmazta meg. De legalább beszélt valaki e tilalmazott gyümölcsökről. Isten akkori háta mögött hetvenhét mérfölddel, az „új gazdasági mechanizmus” befulladásá utáni Magyarországon. Többnyire mégis óvatoskodó szövegelemzéseire emlékszem. A XVIII. századi vagy a kortárs francia irodalomról adott elő, egyhangú modorban, halkán beszélve, kissé görnyedt testtartással. Fontosabb téziseit papírról olvasta fel. A Kádár-rezsim egyik legfőbb kultúrpolitikusához remekül illett a vonalasan tartózkodó szürkeség.

Már a Rákosi-rendszerben is bizalmi állást töltött be, a Kiadói Főigazgatóság vezetését bízták rá. Ez a szerv döntött arról, ki jelenhet meg nyomtatásban és ki nem. A maga területén élet és halál ura volt a Főigazgatóság, s a vezetője különösen. Ugyanebben a mederben kanyargott tovább Köpeczi pályája az '56-os forradalom után. Amikor a megszilárduló politikai hatalom már keresni merete a megtorlás módzatait, 1957 januárjában felfüggesztették és áprilisban feloszlatták az Írószövetséget. Letartóztatták Déry Tibort is, és a „nagy íróper” fővádlottjának szerepét osztották rá. Hosszabb vizsgálati fogság után hirdettek ítéletet, Déry kilenc év börtönbüntetést kapott. Az erős nemzetközi tiltakozás azonban később megtette a hatását, az írók egyéni amnesztia alapján fokozatosan kiszabadultak. Déryt 1960-ban helyezték szabadlábra.

Fogsága éveiben is dolgozott, börtöncellájában írta Déry Tibor a G. A. ÚR X-BEN című regényét, mely végül egyik főművének bizonyult. A kiszabadult írók tiltólistán maradtak, írásaikat nem publikálhatták. Visszatérésüket az irodalmi életbe csak többéves kínlás árán válhatták meg. A végleges kádári konszolidációhoz ellenben mégiscsak szükség volt a rangos írókra. A kétértelmű helyzet szülte Pándi Pál egyik körmönfont kijelentését: – Az a hatalom képviselte az író szubjektív szándékát, amely magát az író, objektív tettei miatt, letartóztatta – írta Pándi. E sunyi állítás szerint a tárgyalótermi bíró végső soron nem más, mint az „objektív” Déry, aki maga mond ítéletet a vádlottak padján ülő „szubjektív” Déry Tibor felett.

Köpeczi Bélát felkérték, hogy kísérje figyelemmel a kiszabadult Déry Tibor írói tevékenységét, legyen születő írásainak első bizalmi olvasója. Azaz: főcenzora. Mindketten elfogadták a helyzetet, Dérynek amúgy sem maradt sok választása. Átadta újabb írásait Köpeczinek, aki – négyszemközti beszélgetés formájában – kinyilvánította róluk a véleményét. Sokat tudunk e beszélgetésekről, mert Köpeczi feljegyzéseket készített, és elküldte megbízóinak. A beszámolókat megőrizték, és két évtizede nyilvánosságra ke-

rültek. 1961. januári feljegyzésében így írt a G. A. ÚR X-BEN kéziratáról Köpeczi: Én elmondtam, hogy utópikus regénye nem közölhető. Déry nem vitatkozott, csak azt próbálta firtatni, hogy egyáltalában lesz-e valaha is lehetőség a regény kiadására. – Hogy e „firtatásra” Köpeczi mit válaszolt, azt csak sejtethjük. Vélhetően homályos és semmitmondó biztatással felelt. S jó tanáccsal. Írjon például levelet a Nemzetközi PEN Clubnak, köszönje meg nekik az eddigi szolidaritást, a további támogatást ellenben utasítsa vissza. A kért levél elkészült, de nem a hatalom szája íze szerint. Nem továbbították a Nemzetközi PEN-nek.

Egy évre rá, 1962. januári feljegyzésében Köpeczi arról számolt be, hogy közölte Déryvel: írásai közül „*egyik kísérletét sem fogadtuk el*”. Több novellát és egy színdarabot utasítottak vissza akkor. A feljegyzésben Köpeczi javaslatokat tesz, „*néhány más 56-ban kompromittálódott*” író további sorsáról. Indítványozza, hogy Örkény István és Háy Gyula maradjanak a tiltólistán, és Lukács Györgytől se jelenjenek meg újabb írások, csak régebbi írásaiból kiválogatott újraközlések. Bár nem bizonyult jóindulatú cenzornak Köpeczi, az óvatos kultúrpolitikai konszolidáció lassacskán mégis megtörte a jeget Déry körül. Írásait újra közölni kezdték, és alkalma lett visszailleszkedni az irodalmi élet normálisabbnak nevezhető menetébe. Király István naivan dörzsölt kommentárja szerint Déry Tibor valószínűleg túl korán békült meg a hatalommal. – Ha még vár egy keveset, neki adják a „nyugatiak” a Nobel-díjat – mondta Király. Mintha a Nobel-díj-bizottság valaha is a magyar kultúrpolitikai praxis hibás döntéseinek kiigazítását szolgálta volna.

Tudjuk, a beteg évtizedekért nem azok lakoltak, akik kiérdemelték. Hanem inkább az áldozataik. Az Európai Iskola 1948-ban félresöpört világszintű képzőművészei. A konfliktusok okán végzetesen alkoholfüggővé lett Hajnóczy Péter. (Aki elsőnek kereste fel író társai közül Kertész Imrét, felismerve a SORSTALANSÁG súlyát.) Huszárik Zoltán és Latinovits Zoltán 2006-ban ünnepelhette volna 75. születésnapját. Ha megérik. S Kertész Imre sérelmi kompenzációjának okait vagy mások megszenvedett sérüléseinek következményeit valószínűleg rég hiábavaló bolygatni. S másutt se ment ez szelídebben a „blokkban”. Egyetlen példa, mutatóba. A világ legnagyobb Sztálin-szobrát 1955. május 1-jén avatták fel egy Moldva fölé magasodó dombtetőn, Prágában. A mű készítője – Otakar Svec szobrász – még a felavatás előtt magára nyitotta a gázcsapot. Pontosan azon a díványon, ahol egy évvel korábban a felesége. A legkülönösebb az, hogy ötven nappal az öngyilkosság után találtak rá a szobrász holttestére a műtermében. Ötven napig ömlött a gáz, mert még közvetlenül a felavatás előtt sem érdekelt senkit, hol van, mit csinál a kései Sztálin-emlékmű szocreál alkotója.

Az „56-ban kompromittálódott írók” feletti cenzúra révén Köpeczi kivívta magának, hogy a Párt egyik legfőbb ideológiai korifeusa legyen, 1963-ban átvette a Központi Bizottság kulturális osztályának vezetését. Később, nem kevés ideig, a Művelődésügyi Minisztérium irányítását. Majd a Tudományos Akadémia főtitkári posztját töltötte be. Hűségesen szolgálta a rendszert, és az MSZMP szinte soha nem maradt adósa. Köpeczi Béla és Aczél György álltak legelöl évtizedekig, ők irányították a Kádár-rendszer kulturális életét. Mind a gyepelőket, mind az ostorokat ők ketten tartották a kezükben. A korszak végén igyekezett felzárkózni hozzájuk a fiatalabb nemzedéket képviselő Berecz János, aki akkoriban szókimondó népi kádert játszott. Vagy csak őszintén beszélt, a maga olcsó szintjén. Vele is készült később egy (jócskán felejthető) interjú.

Másféle Köpeczi Béla érkezett meg a rádióstúdióba, mint akire emlékeztem. Egyenebb volt a dereka, és a vastag szemüveg mögött élénkebben csillogott a szeme. Bár öltönyt viselt, de fiatalosan színes nyakkendővel. Talán még a járása is ruganyosabb volt,

mint a hetvenes-nyolcvanas években. Remélni kezdtem, hogy a stúdiófelvétel meghaladja majd várakozásaimat.

Pedig még a legutolsó nagy nyilvánosság előtti közszereplése is szégyent hozott a fejére. Az MSZMP egyik fő szószólójának roppant hálátlan szerepét vállalta az 1986. novemberi írószövetségi közgyűlésen. A politikai vezetés botrányról beszélt, mert a fellázadt írók a kezdődő *glasznosztj* légkörében figyelmen kívül hagyták a Párt utasításait és jelöltjeit. Független döntésük alapján választották meg az Írószövetség új vezetését. Válaszul Köpeczi 1987 elején hosszú cikket jelentetett meg a *Népszabadságban*, ott vágott vissza a lázadó többségnek. Közölte az érdekeltekkel és az újság közrendű olvasóival, hogy a minisztérium nem tekinti többé az Írószövetséget a magyar írók képviseleti szervének, a jövőt illetően minden támogatást, dotációt s egyéb javakat megvon a szövetségtől. 1987 végére azonban az MSZMP nem bírta tovább a farkasszemenzést az írókkal, és meghátrált. Kényszeredetten tudomásul vették, hogy gyengül korábbi hatalmuk. Köpeczi Béla e cserbenhagyásos csalódás után visszavonult a politikai közélettől, és attól kezdve kizárólag tudományos munkáin dolgozott. Legyünk méltányosak. Tudományos életműve nem jelentéktelen. Új mederbe terelte II. Rákóczi Ferenc életművének kutatását (R. Várkonyi Ágnessel együtt), és alapos kutatója volt a magyar–francia kapcsolatok XVIII. századi történetének. A Francia Akadémia aranyéremmel, a Sorbonne díszdoktori címmel ismerte el érdemeit.

Éveken keresztül tartó, késő esténként sugárzott műsorsorozatomban koncepciója szerint a stúdióba meghívott nevezetes vendég gyerekkora, családi körülményei és iskolai évei, vagyis személyiségének kifomálódása kapta a legnagyobb hangsúlyt és terjedelmet. Azokról a fontos évekről igyekeztem képet adni, amikor a később közismertté váló személyiség a saját személyes köréből elindulva megkezdte fiatal életét. A későbbi pályafutásokat és a munkásságok állomásait más forrásokból is módunkban áll megismernünk. Mivel azok már a társadalom szélesebb nyilvánossága előtt zajlottak. Tehát: miből lesz a cserebogár. Köpeczi Bélának éppen ez a szerkesztői alapelv tetszett meg, és emiatt ajánlotta fel az interjút.

Már a beszélgetés elején leszögezte, hogy munkássága éltető magvának Erdélyt, az erdélyiség gondolatát tekintette, s kicsiny gyermekkorától transzszilván szív dobog a mellkasában. Kissé meglepett Köpeczi átfazonírozott önképe, de nem látszott őszintélennek. Mint elmondta, a román fennhatóság alatt álló Nagenyeden született, szerényebb anyagi körülmények között élő magyar szülők családjában, s neki ehhez kellett alkalmazkodnia. A kolozsvári magyar Református Kollégiumban végezte el a középiskolát, annak lett nevelője, majd Budapesten jelentkezett egyetemre, és egyúttal a nagy hírű Eötvös Collegiumba is felvették. Abba az elitképzőbe, ahol Balázs Béla, Kodály Zoltán, Sőtér István, Kosáry Domokos is tanult. Szakismereteket és közösségi modort. Vagy később Klaniczay Tibor, Lator László, Hankiss Elemér és mások.

Amikor Köpeczi Béla 1940-ben megkezdte egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem francia–román szakán, az Eötvös Collegium kurátori tisztségét gróf Teleki Pál, egy másik erdélyi töltötte be. Az a Teleki Pál, aki 1940 decemberében örök barátsági szerződést kötött Jugoszláviával, majd ennek felrúgása után (többek által vitatott körülmények között) öngyilkosságot követett el a budai Várban, a Miniszterelnökség épületében. Köpeczi úgy beszélt Telekiről, mint egy távoli, de iránta jóindulattal viseltető mentorról. Mit ne mondjak, meglepődtem. Említette még, hogy a háború alatt egy rövid ideig a Nemzetközi Vöröskereszt számára tolmácsolási feladatokat végzett Német-

országban. Majd 1946 őszétől a párizsi *École Normale Supérieure* hallgatójaként tanult tovább. Onnan tért vissza Magyarországra. 1949-ben, a fordulat ólmos évében.

Az ENS (École Normale Supérieure) a francia elitképzés egyik legfontosabb műhelye. Mind a mai napig. Tanárai és egykori hallgatói közül eddig tizenketten kapták meg a Nobel-díjat. Eötvös Loránd éppen e párizsi tanintézet mintájára hozta létre a budapesti Eötvös Collegiumot. Ha valaki az ENS neveltje, „normalien”, ahogy nevezik őket, a tudomány és a hatalom fellegráiba vezető utakon zöld jelzést biztosítanak a számára. Ez szigorú hagyomány. Néhány egykori normalien, akiknek már a neve is jelentős közéleti, tudományos vagy művészeti teljesítményekre utal: Louis Pasteur, Henri Bergson, Raymond Aron, Jean-Paul Sartre vagy George Pompidou.

– Talán csodálkozni fog rajta – mondta Köpeczi –, jól ismertem Aimé Césaire költőt is, aki szintén egykori normalien volt. – Ez a kijelentés minden korábbinál pikánsabb. A fekete bőrű Césaire a Francia Kommunista Párt támogatásával lett nemzetgyűlési képviselő, de az 1956-os magyar forradalom leverése után látványosan és hangosan szembefordult a kommunistákkal s a Szovjetunió politikájával. – Michel Foucault ugyanabba az évfolyamba járt, mint én, Jacques Derrida viszont akkor jutott be, amikor már visszatértem Magyarországra – említette még Köpeczi Béla két világjelentőségű filozófus nevét. Az ENS kemény tanulmányi szintjét mutatja, hogy Derrida kétszer bukott el a felvételi vizsgán. Csak harmadik nekifutásra sikerült bekerülnie. Abba az intézménybe, amelynek később vezető professzora lett. S a filozófia történetének első nemzetközi megasztárja. Világklasszis filozófus (world-class philosopher), írta róla szokatlan kifejezéssel egyik amerikai méltatója.

Nyilvánvaló, hogy ezek után nem kerülhettem meg egy kérdést. Miért jött vissza Magyarországra az ENS nagy értékű diplomája birtokosaként? Oda, ahol nem csak e diploma jelentőségéről, de még az ENS létezéséről sem sokan tudtak. Ráadásul 1949-ben, a moszkoviták hatalomátvétele idején. Ironikus mosollyal jelezte Köpeczi, hogy tévesnek tartja kérdésem irányultságát. – Egyetlen percre sem fordult meg a fejemben, hogy ne térjek vissza Magyarországra. S ha ott olyanok lesznek a körülmények, hogy le kell guggolni, akkor leguggolok, ezt Párizsban eldöntöttem. (Csikós-Nagy Béla is hasonló fordulattal élt a vele készült stúdióbeszélgetésben, hozzátéve: „nem lett volna kedvem egy életen át térdepelni”.)

– Kezdetől úgy hittem és ma is azt gondolom, hogy az erdélyi magyarság megmaradásának zálogát a mindenkori magyar politika tartja a kezében. Legyen bármilyen rezsim is az, nekem benne kellett lennem – hangsúlyozta Köpeczi. – Mi, erdélyiek gondosan megtanultuk, hogy a legfontosabb dolog túlélni a törököket és a tatárokat. Minden más csak azután jöhet. S mi soha nem oláhozunk, mint sok anyaországi születésű ember. Kezdetől fogva nagyon komolyan vettem a románokat, mert erre több súlyos okot tudok felhozni. Ezért is végeztem el a román szakot a Pázmányon.

Hitelesen összehangzik ezzel, hogy nem saját írásait, hanem az Akadémiai Kiadónál megjelent ERDÉLY TÖRTÉNETE című opuszt tartotta tudományos tevékenysége csúcának és élete legfőbb művének, jóllehet e könyv létrejöttét nem annyira szerzőként, mint inkább főszerkesztőként segítette elő. Az ERDÉLY TÖRTÉNETÉ-nek három vaskos kötete az MTA Történettudományi Intézetében készült, tudós munkatársi gárda részvételével. A magyar emigráció nagy örömmel fogadta a hézagpótló Erdély-könyvet. Illyés Elemér a müncheni *Új Látóhatár* 1987/3. számában tudományosan megalapozottnak, hiteles ismeretek közlőjének és tárgyilagos hangvételűnek nevezte a könyvet. Olyannak, amit „*tettnek*

lehet tekinteni”. Ezzel szemben a londoni *Times* egyik 1987. áprilisi számában fizetett hirdetését jelentettek meg, amiben több súlyos váddal illették a háromkötetes könyvet. (Létezik rövidített változata is, egy kötetbe tömörítve.) Lényegében folytatólagosan elkövetett románellenes történelemhamisítást vetettek a szerzők szemére. A mű az Egyesült Államokban is megjelent 2001-ben, a Columbia University és a University of Toronto részleges támogatásával.

A stúdióbeszélgetés után természetes udvariassággal felajánlottam Köpeczi Bélának, hogy kikísérem a Bródy Sándor utcai kapuig, hiszen nagyon zezzugosak a stúdiófolyosók. – Nem szükséges, kiismerem magam. Amikor a háború után Párizsban jártam egyetemre, az MTI-nek rendszeresen küldtem tudósításokat, és az MTI akkor még ugyanebben az épületben működött. Úgy jártam ide, mint a munkahelyemre – hártott Köpeczi. Azért csak elkísértem a Bródy Sándor utcai kapuhoz. Nem bántam meg. Az udvaron felmutatott egy emeleti ablakra: – 1944. október 15-én hajnalban autót küldtek értem, be kellett jönnöm ide, a Rádió épületébe. Hamarosan megtudtam, hogy még két másik fiatalemberrel együtt hívtak be minket a műsorigazgatóhoz. Lezárt borítékokat kaptunk, majd egy feltűnően üres irodába vezettek át minket, és megkértek, hogy sürgősen, de tökéletes szöveghűséggel fordítsunk le egy bizalmas politikai szöveget. Egyikünk németre, másikunk angolra, én pedig franciára. A szobaajtót kulccsal ránk zárták. Déli egy óra három perckor a Magyar Rádió mikrofonja előtt felolvasták Horthy fegyverszünetet bejelentő proklamációját. Azzal pontosan egy időben németül, angolul és franciául is közétette az MTI Horthy fegyverszüneti felhívását – mondta el Köpeczi Béla. A kiugrási kísérlet amatőrismúsát jól mutatja, hogy néhány órával később a nyilasok harc nélkül foglalhatták el az épületet, és nagyobb zökkenő nélkül folytatni tudták az adásmenetet. Az egyik technikai munkatársat, a turnusvezetőt el is hurcolták, és keresték a hírolvasó bemondót, aki időközben szerencsére elmenekült.

Megkértem Köpeczit, hogy a vele készült interjú felvezető szövegében mindezt megemlíthessem. Nem egyezett bele. Azzal indokolta elutasítását, hogy a balul sikerült „kiugrás” visszaidézésében semmilyen szerepet nem kíván vállalni. Szóba került még, hogy többen vitatják Teleki öngyilkosságát, szerintük titkosszolgálati ügynökök végeztek a miniszterelnökkel. Köpeczi erre csak legyintett, az öngyilkosság okát abban jelölte meg, hogy Teleki Pál felismerte: Erdély-politikája helyrehozhatatlanul összeomlott. – Ha az öngyilkossága vitathatatlan tény, akkor Teleki a morál szintjére emelte fel a politikát – állítottam. Köpeczi nem értett velem egyet. – Politikában csak érdek van és államrezon, mi erdélyiek ezt alaposan megtanultuk – válaszolta. – Jugoszlávia megtámadása miatt Teleki *carte rouge* térképe a szemétkosárba esett – mondta Köpeczi, aki úgy vélte, ha a Jugoszlávia elleni támadásra nem kerül sor, és a kiugrás sem sikertelen, akkor a háború után nem teljesen reménytelen Magyarország tárgyalási pozíciója. A nevezetes *carte rouge* Erdély magyarlakta területeit jelölte vörös színnel. A trianoni tárgyalásokon és a második bécsi döntésnél is vezető helyen szerepelt ez a térkép a magyar delegáció által benyújtott anyagban.

Kapacitáltam, hogy menjünk vissza a stúdióba egy pótfelvételre, de visszautasította, korainak nevezte. Viszont ha már nem lesz az élők sorában, megírhatom, amit a Rádió udvarán „*off-the-record*” megjegyzéssel elmondott. Megígérte búcsúképpen, hogy életrajzi jegyzeteit, rövid önéletrajza kéziratát hátrahagyja személyes-tudományos hagyatékában. Érdeklődve várom, hogy mit tartott be ígéreteiből. Remélem, hogy további ismeretlen tényeket is feljegyzett; túl azokon, amiket jónak látott nekem elmondani.